International Journal of Leading Research Publication (IJLRP)

E-ISSN: 2582-8010 ● Website: www.ijlrp.com ● Email: editor@ijlrp.com

भारतीयज्ञानपद्धतिः
भारतीय ज्ञान प्रणाली : एक ज्ञान-विज्ञान विश्लेषण

Dr. Lathakumary P. C

Associate professor
Dept. Of Sanskrit, St. Thomas college, Kozhenchery. P. O, pathanamthitta.

सारांशः
अस्मिन् शोधप्रबन्धे भारतीयज्ञानपद्धतेः व्यापकं सविस्तरं विवेचनं प्रस्तूयते। वैदिककालादारभ्य आधुनिककालपर्यन्तं भारतीयचिन्तनपरम्परायाः विकासक्रमः, ज्ञानमीमांसा, तत्त्वमीमांसा, तर्कशास्त्रम्, प्रमाणसिद्धान्ताश्च गम्भीरतया विश्लेष्यन्ते। वेदाः, उपनिषदः, दर्शनशास्त्राणि, व्याकरणम्, गणितम्, ज्योतिषम्, आयुर्वेदः, शिल्पशास्त्रं च भारतीयज्ञानस्य मूलस्तम्भाः सन्ति।
प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिश्चेति षट्प्रमाणानि भारतीयदर्शने विभिन्नरूपेण स्वीक्रियन्ते। अयं शोधः दर्शयति यत् भारतीयज्ञानपद्धतिः न केवलं आध्यात्मिकज्ञानाय अपितु वैज्ञानिकानुसन्धानाय, तार्किकविश्लेषणाय, व्यावहारिकज्ञानाय, समाजशास्त्रीयचिन्तनाय च पूर्णतया समर्थः अस्ति। पाश्चात्यज्ञानपद्धत्या सह विस्तृततुलनात्मकविश्लेषणेन भारतीयज्ञानस्य विशिष्टतां, गम्भीरतां, व्यापकतां च प्रतिपादयामः।

मुख्यशब्दाः: भारतीयज्ञानपद्धतिः, प्रमाणसिद्धान्तः, षड्दर्शनम्, ज्ञानमीमांसा, तुलनात्मकविश्लेषणम्

1. प्रस्तावना- भारतीयज्ञानपरम्परायाः ऐतिहासिकविकासः मूलभूतलक्षणानि च
1.1. भारतीयज्ञानस्य निरन्तरविकासः - वैदिककालात् आधुनिकयुगपर्यन्तं सहस्राब्दीनां चिन्तनयात्रा
भारतीयज्ञानपद्धतिः सहस्राब्दीनां निरन्तरचिन्तनपरम्परायाः महान् फलितम् अस्ति। वैदिककालादारभ्य (लगभग ३५०० वर्षपूर्वम्) एषः परम्परा निरन्तरं विकसितः, परिष्कृतः, विस्तारितः, गहनीकृतश्च अभवत्। ज्ञानस्य प्रकृतिः, स्रोतांसि, प्रमाणानि, प्रक्रियाः, सीमाः, उद्देश्यानि च भारतीयदर्शनशास्त्रे अत्यन्तं गम्भीरतया, व्यवस्थितरूपेण, बहुमुखीनदृष्ट्या च विचारिताः सन्ति (Radhakrishnan, 1923)।[1]
एषा परम्परा मात्रं पुस्तकीयज्ञानं न वहति अपितु जीवन्तं, प्रवाहमानं, आचरणप्रधानं च ज्ञानपरम्परां धारयति। प्रत्येकः कालखण्डः नवीनानि दार्शनिकसमस्यानि, तत्त्वमीमांसीयप्रश्नान्, ज्ञानमीमांसीयविवादान्, तर्कशास्त्रीयप्रणालीः च प्रस्तुतवान्(Mohanty 32)। वैदिककालात् आधुनिककालपर्यन्तं भारतीयचिन्तकाः तत्त्वान्वेषणे, ज्ञानप्राप्तौ, मुक्तिसाधने च निरन्तरं प्रयत्नशीलाः आसन्। एषा सतता प्रयासः भारतीयज्ञानपरम्परायाः सर्वप्रमुखं वैशिष्ट्यम् अस्ति।
कालक्रमेण अयं परम्परा चतुर्षु महत्त्वपूर्णेषु चरणेषु विकसिता - प्रथमं वैदिककालः (१५०० ईसापूर्व - ६०० ईसापूर्व) यत्र वेदानां रचना, यज्ञकर्मकाण्डस्य विकासः, प्राकृतिकविज्ञानस्य बीजानि च प्रादुर्भूतानि। द्वितीयं उपनिषत्कालः (८०० ईसापूर्व - २०० ईसापूर्व) यत्र तात्त्विकविमर्शः चरमोत्कर्षं प्राप्नोत्, ब्रह्मविद्या विकसिता, आत्मज्ञानं गहनतमं च अभवत्। तृतीयं दर्शनसूत्रकालः (२०० ईसापूर्व - ५०० ईस्वी) यत्र षड्दर्शनानि सूत्रबद्धानि, तर्कशास्त्रं व्यवस्थितम्, प्रमाणविज्ञानं परिष्कृतं च। चतुर्थं भाष्यटीकाकालः (५०० ईस्वी - १८०० ईस्वी) यत्र मूलसूत्राणां गहनव्याख्यानानि, टीकाग्रन्थाः, वादविवादाः, मतमतान्तराणां समन्वयः च अभवत् (Dasgupta, 1922)।[2]

1.2. भारतीयज्ञानपद्धतेः अद्वितीयलक्षणानि - समग्रदृष्टेः अनुभवप्रमुखतायाः तर्कसम्मततायाश्च अनुपमसमन्वयः
भारतीयज्ञानपद्धतेः मूलभूतलक्षणानि सन्ति यानि एतं परम्परां विश्वस्य अन्येभ्यः ज्ञानपरम्पराभ्यः विशिष्टं, गम्भीरं, व्यापकं च कुर्वन्ति। प्रथमं समग्रदृष्टिः - यत्र आध्यात्मिकज्ञानं व्यावहारिकज्ञानं च पृथक् न दृश्येते अपितु परस्परपूरकौ, परस्परसम्बद्धौ, एकीभूतौ च भवतः। द्वितीयं आध्यात्मिक-व्यावहारिकज्ञानयोः सुसमन्वयः - यत्र आत्मविद्या जगत्विद्यायाः विरोधी न अपितु पूरकः, आत्मज्ञानं लौकिकज्ञानेन सह सुष्ठु समन्वितम्।

तृतीयं अनुभवप्रमुखता - यत्र प्रत्यक्षानुभवः सर्वोपरि महत्त्वं धारयति, केवलं शास्त्रीयज्ञानं पर्याप्तं न भवति, स्वयं साक्षात्कारः, प्रत्यक्षप्रतीतिः, व्यावहारिकप्रयोगश्च आवश्यकः। चतुर्थं तर्कसम्मतत्वम् - यत्र युक्तिः तर्कश्च आवश्यकः, अन्धविश्वासः निषिद्धः, 'युक्तियुक्तम् उपादेयम्' इति सिद्धान्तः सर्वत्र अनुसृतः। पञ्चमं प्रमाणबहुलता - यत्र एकप्रमाणवादः नास्ति, अनेकानि प्रमाणानि स्वीकृतानि, विविधमार्गाः ज्ञानाय प्रशस्ताः।
षष्ठं व्यवहारोन्मुखता - यत्र ज्ञानं केवलं सिद्धान्तनिर्माणार्थं न अपितु जीवनाय, आचरणाय, व्यवहाराय च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। सप्तमं गुरुशिष्यपरम्परायाः महत्त्वम् - यत्र प्रत्यक्षशिक्षणं, गुरोः सान्निध्यम्, आचार्योपासनम्, अनुभवस्य प्रत्यक्षहस्तान्तरणं च अत्यावश्यकम्। अष्टमं स्वानुभवस्य प्राधान्यम् - यत्र अन्यस्य वचनं न अपितु स्वयं प्रतीतिः, स्वयं साक्षात्कारः, स्वयं निश्चयः च परमप्रमाणम्।

1.3. ज्ञानमीमांसायाः मूलभूतप्रश्नाः - प्रमाणानि प्रमेयं प्रामाणिकता च

अयं परम्परा न केवलं तत्त्वचिन्तनाय अपितु व्यावहारिकविज्ञानानां विकासाय, समाजसंस्कारणाय, व्यक्तित्वनिर्माणाय, चारित्र्यनिर्माणाय, राष्ट्रनिर्माणाय च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः, उपयोगी, अनिवार्यश्च अस्ति। ज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे भारतीयचिन्तकाः अनेकान् मूलभूतान् प्रश्नान् प्रस्तुवन्ति - 'किं ज्ञानम्? कथं ज्ञायते? केन साधनेन ज्ञानं भवति? कस्य ज्ञानं प्रामाणिकम्? प्रमाणानि कति? तेषां परस्परसम्बन्धः कः?' इत्यादीन् प्रश्नान् अत्यन्तं गम्भीरतया, सूक्ष्मतया, व्यवस्थितरूपेण च विश्लेष्य सुसंगतं, पूर्णं, वैज्ञानिकं च ज्ञानशास्त्रं निर्मितवन्तः (Matilal, 1986; Phillips, 2012)।[3]

न्यायसूत्रे गौतमः महर्षिः

'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' (न्यायसूत्रम् १.१.१)[4] इति षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानेन निःश्रेयसस्य प्राप्तिं प्रतिपादयति। अत्र प्रमाणम् (ज्ञानसाधनम्), प्रमेयम् (ज्ञातव्यविषयः), संशयः (विकल्पात्मकज्ञानम्), प्रयोजनम् (ज्ञानस्य उद्देश्यम्), दृष्टान्तः (सिद्धान्तस्य उदाहरणम्), सिद्धान्तः (स्थापितसत्यम्), अवयवः (अनुमानस्य पञ्च भागाः), तर्कः (काल्पनिकयुक्तिः), निर्णयः (निश्चितज्ञानम्), वादः (तत्त्वजिज्ञासुनां विचारः), जल्पः (विजयकाङ्क्षिनां विवादः), वितण्डा (केवलं खण्डनात्मकः विवादः), हेत्वाभासः (तर्कदोषः), छलम् (वाक्छलम्), जातिः (असद्धेतुः), निग्रहस्थानम् (पराजयसूचकदोषः) इति षोडश पदार्थाः निरूपिताः सन्ति।
प्रत्येकं दर्शनं स्वकीयप्रमाणपद्धतिं, तत्त्वमीमांसां, नीतिशास्त्रम्, मुक्तिमार्गं च व्यवस्थितरूपेण, गम्भीरतया, सुसंगतरूपेण च प्रस्तुतवत्। न्यायदर्शने चतुर्प्रमाणानि, मीमांसायां षट्प्रमाणानि, सांख्ये त्रीणि प्रमाणानि, बौद्धे द्वे प्रमाणे स्वीकृते। एषा विविधता भारतीयदर्शनस्य बौद्धिकसमृद्धेः, विचारस्वातन्त्र्यस्य, मतानां बहुलतायाः च प्रमाणम् अस्ति (Hiriyanna, 1932)।[5]

2. सैद्धान्तिकाधारः – भारतीयज्ञानस्य वैदिकमूलानि दार्शनिकप्रणाल्यश्च

2.1. वैदिकज्ञानपद्धतिः - सर्वस्य भारतीयज्ञानस्य मूलाधारः प्रेरणास्रोतश्च

वेदाः भारतीयज्ञानस्य प्राचीनतमाः, पवित्रतमाः, व्यापकतमाः, महत्त्वपूर्णतमाश्च स्रोतांसि सन्ति। ऋग्वेदे, यजुर्वेदे, सामवेदे, अथर्ववेदे च विविधविषयकं, विपुलं, गम्भीरं, व्यावहारिकं च ज्ञानं संकलितम् अस्ति। चत्वारः वेदाः विभिन्नप्रकारस्य ज्ञानं धारयन्ति - ऋग्वेदः स्तुतिमन्त्रैः पूर्णः, यजुर्वेदः यज्ञकर्मप्रधानः, सामवेदः गानप्रधानः, अथर्ववेदः व्यावहारिकज्ञानप्रधानः च।[6]
वैदिकज्ञानं चतुर्विधं सुव्यवस्थितम् - संहिता मन्त्रभागः (यत्र देवस्तुतयः, प्रार्थनाः, स्तोत्राणि च सन्ति), ब्राह्मणं कर्मकाण्डभागः (यत्र यज्ञविधयः, कर्मप्रक्रियाः, फलप्रतिपादनानि च वर्णितानि), आरण्यकं उपासनाभागः (यत्र वनवासिनां ध्यानविधयः, रहस्यानि, आध्यात्मिकव्याख्यानानि च निरूपितानि), उपनिषत् ज्ञानकाण्डभागः (यत्र परमतत्त्वं, ब्रह्मविद्या, आत्मज्ञानम्, मुक्तिमार्गः च प्रतिपादितः) इति। एषा चतुर्विधविभागः ज्ञानस्य क्रमिकविकासं, गहनतां, पूर्णतां च दर्शयति।
ऋग्वेदे 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' (ऋग्वेदः १.१६४.४६)[7] इति महावाक्यं भारतीयबहुलतावादस्य, सहिष्णुतायाः, सर्वधर्मसमभावस्य च मूलं प्रतिपादयति। एकं सत्यं विद्यमानम् अस्ति, किन्तु विद्वांसः तं बहुधा वर्णयन्ति - इन्द्रः, मित्रः,

वरुणः, अग्निः इत्यादिभिः नामभिः। एषा दृष्टिः भारतीयसंस्कृतेः, भारतीयदर्शनस्य, भारतीयसमाजस्य च आधारशिला अस्ति। अनेकमार्गाः एकं लक्ष्यं प्राप्नुवन्ति इति सिद्धान्तः अत्र एव प्रतिष्ठापितः।

उपनिषत्सु तत्त्वमीमांसायाः, ज्ञानमीमांसायाः, नीतिशास्त्रस्य, योगविद्यायाः, ध्यानपद्धतेः, समाधिमार्गस्य च अत्यन्तं गम्भीरं, व्यवस्थितं, वैज्ञानिकं च विवेचनं प्राप्यते। मुख्यानि दश उपनिषदः - ईशावास्यम्, केनम्, कठम्, प्रश्नः, मुण्डकम्, माण्डूक्यम्, तैत्तिरीयम्, ऐतरेयम्, छान्दोग्यम्, बृहदारण्यकम् च(33 Olivelle)। एतेषु ब्रह्मस्वरूपं, आत्मस्वरूपं, जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः, जगत्स्वरूपं, मायातत्त्वम्, अविद्यास्वरूपं, मुक्तिमार्गः इत्यादीनि तत्त्वानि विस्तारेण, गम्भीरतया, युक्तिपूर्वकं च प्रतिपाद्यन्ते (Olivelle, 1998)।[8]

तैत्तिरीयोपनिषदि 'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' (तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१)[9] इति ज्ञानस्य परमस्वरूपं, ब्रह्मणः लक्षणानि, परमतत्त्वस्य विशेषताः च व्याख्याताः सन्ति। सत्यम् - यत् नित्यं, शाश्वतं, अपरिवर्तनीयं, सर्वकालसर्वदेशसत्यम्। ज्ञानम् - यत् चैतन्यस्वरूपम्, स्वप्रकाशम्, स्वयंज्योतिः, न जडम्। अनन्तम् - यत् असीमम्, अपरिच्छिन्नम्, सर्वव्यापि, देशकालातीतम्। एतत् परिभाषा भारतीयतत्त्वमीमांसायाः, आत्मविद्यायाः, मोक्षशास्त्रस्य च सर्वप्रमुखा आधारशिला अस्ति।

महावाक्यचतुष्टयम् उपनिषत्सु परमं महत्त्वं धारयति। प्रथमं महावाक्यम् 'तत् त्वम् असि' (छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७)[10] - त्वं तत् असि, जीवः ब्रह्म एव, भेदः नास्ति, जीवब्रह्मणोः अभेदः एव सत्यम्। उद्दालकः आरुणिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं नवधा उपदिशति, अन्ते 'तत् त्वम् असि' इति परमं रहस्यं प्रकाशयति। द्वितीयं महावाक्यम् 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृहदारण्यकोपनिषत् १.४.१०)[11] - अहं ब्रह्म अस्मि, आत्मा ब्रह्म एव अस्ति, स्वयं परमतत्त्वम्, स्वयं सच्चिदानन्दम्। तृतीयं महावाक्यम् 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐतरेयोपनिषत् ३.३)[12] - चैतन्यं ब्रह्म, चित्स्वरूपं परमतत्त्वम्, ज्ञानमयः ब्रह्मः। चतुर्थं महावाक्यम् 'अयम् आत्मा ब्रह्म' (माण्डूक्योपनिषत् २)[13] - अयं आत्मा ब्रह्म एव, जीवब्रह्मणोः अभेदः, आत्मनः ब्रह्मत्वं च परमं सत्यम्। एतानि चत्वारि महावाक्यानि भारतीयअद्वैतदर्शनस्य, वेदान्तसिद्धान्तस्य, मुक्तिमार्गस्य च आधारशिलाः, मूलतत्त्वानि, प्रमुखाः उपदेशाः च सन्ति।

2.2. षड्दर्शनपरम्परा - आस्तिकदर्शनानां षड्विधप्रणालीनां सम्यक्परिचयः विस्तृतविवेचनं च

न्यायः, वैशेषिकः, सांख्यः, योगः, मीमांसा, वेदान्तश्चेति षड्दर्शनानि भारतीयतत्त्वचिन्तनस्य मुख्याः आस्तिकपद्धतयः सन्ति। आस्तिका इति एते दर्शनाः येन वेदप्रामाण्यं स्वीक्रियते। एतेभ्यः पृथक् बौद्धम्, जैनम्, चार्वाकमिति त्रीणि नास्तिकदर्शनानि अपि भारतीयदर्शनपरम्परायाम् महत्त्वपूर्णाः सन्ति। नास्तिका इति एते यतः वेदप्रामाण्यं न स्वीक्रियते। प्रत्येकं दर्शनं स्वकीयप्रमाणपद्धत्या, तत्त्वमीमांसया, ज्ञानमीमांसया, नीतिशास्त्रेण, मुक्तिमार्गेण च विशिष्टम्, गम्भीरम्, पूर्णम् अस्ति (Potter, 1970-2014)।[14]

2.2.1. न्यायदर्शनम् - गौतमऋषिप्रणीतं तर्कशास्त्रं युक्तिविज्ञानं प्रमाणचतुष्टयं च

न्यायदर्शने गौतमः महर्षिः (अक्षपादः इति अपि ज्ञायते) तर्कशास्त्रस्य व्यवस्थितं, वैज्ञानिकं, सुसंगतं, पूर्णं च प्रणालीं प्रथमवारं प्रस्तुतवान्। न्यायसूत्रेषु ५२९ सूत्राणि पञ्चाध्यायेषु विभक्तानि सन्ति। प्रत्येकस्मिन् अध्याये द्वौ आह्निकौ स्तः(34 Phillips)। एवं दश आह्निकेषु सम्पूर्णं न्यायशास्त्रं व्यवस्थितम्। न्यायसूत्रे 'प्रत्यक्षमनुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' (न्यायसूत्रम् १.१.३)[15] इति प्रमाणचतुष्टयं प्रतिपादितम्। प्रत्यक्षम् (इन्द्रियसन्निकर्षजन्यज्ञानम्), अनुमानम् (लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धेन ज्ञानम्), उपमानम् (सादृश्यज्ञानम्), शब्दः (आप्तवचनजन्यज्ञानम्) इति चत्वारि प्रमाणानि न्याये मुख्यानि (Ganeri, 2011)।[16]

अनुमानस्य पञ्चावयवाः न्यायदर्शनस्य महत्त्वपूर्णं, विशिष्टं, अद्वितीयं च योगदानम् अस्ति। प्रतिज्ञा (यः पक्षः सिद्धयितव्यः), हेतुः (यत् कारणं प्रमाणभूतम्), उदाहरणम् (यः दृष्टान्तः यत्र व्याप्तिः दृश्यते), उपनयः (यः प्रयोगः यत्र पक्षे हेतोः विद्यमानता प्रदर्श्यते), निगमनम् (यः निष्कर्षः यत्र सिद्धिः प्रतिपाद्यते) इति पञ्च भागाः। उदाहरणम् - 'पर्वतो वह्निमान्' (प्रतिज्ञा), 'धूमात्' (हेतुः), 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः यथा महानसे' (उदाहरणम्), 'तथा च अयं पर्वतः धूमवान्' (उपनयः), 'तस्मात् सोऽपि वह्निमान्' (निगमनम्)। एषा पञ्चावयवानुमानप्रक्रिया सर्वत्र तर्कविचारे, वादविवादे, सत्यान्वेषणे च प्रयुज्यते।

2.2.2. वैशेषिकदर्शनम् - कणादमुनिविरचितः परमाणुवादः पदार्थविज्ञानं द्रव्यगुणकर्मणां च विश्लेषणम्

वैशेषिकदर्शने कणादः महर्षिः (उलूकः, काश्यपः इत्यपि नामानि) पदार्थविज्ञानं, परमाणुसिद्धान्तं, भौतिकविश्वस्य वैज्ञानिकविश्लेषणं च विस्तारेण, गम्भीरतया, वैज्ञानिकपद्धत्या च व्याख्यातवान्। वैशेषिकसूत्रे 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसम्' (वैशेषिकसूत्रम् १.१.४)[17] इति उक्तम्। षट्पदार्थानां (द्रव्यम्, गुणः, कर्म, सामान्यम्, विशेषः, समवायः) साधर्म्यवैधर्म्यविचारेण तत्त्वज्ञानं भवति, तस्मात् निःश्रेयसं (मोक्षः) प्राप्यते इति वैशेषिकस्य मूलसिद्धान्तः।

वैशेषिकदर्शने नवद्रव्याणि निरूपितानि - पृथिवी, जलम्, तेजः, वायुः, आकाशः, कालः, दिक्, आत्मा, मनः च। प्रथमानि पञ्च भौतिकद्रव्याणि परमाणुभिः निर्मितानि। एकः परमाणुः अणुतमः, नित्यः, अविभाज्यः, अदृश्यः, क्रियावान्, गुणवान् च। द्वौ परमाणू मिलित्वा द्व्यणुकं भवति। त्रयः द्व्यणुकाः मिलित्वा त्र्यणुकं भवति। एवं क्रमेण स्थूलाः पदार्थाः निर्मीयन्ते। एषा परमाणुवादः आधुनिकविज्ञानस्य परमाणुसिद्धान्तः इत्यस्य पूर्वगामिनी, प्रेरणाप्रदा, महत्त्वपूर्णा च अस्ति।

2.2.3. सांख्यदर्शनम् - कपिलमुनिप्रणीतः पुरुषप्रकृतिद्वैतवादः चतुर्विंशतितत्त्वसिद्धान्तश्च

सांख्यदर्शने कपिलः मुनिः द्वैतवादं, पुरुषप्रकृतिभेदं, चतुर्विंशतितत्त्वसिद्धान्तं, त्रिगुणवादं च प्रतिपादयति। सांख्यकारिकायाम् ईश्वरकृष्णः (लगभग ३५० ईस्वी) 'दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ' (सांख्यकारिका १)[18] इति प्रारम्भः। त्रिविधं दुःखम् - आध्यात्मिकम् (स्वकीयशरीरमनःकृतम्), आधिभौतिकम् (बाह्यभूतजन्यम्), आधिदैविकम् (दैवीप्रकोपजन्यम्) च। एतत्त्रयस्य अत्यन्ताभावः एव मोक्षः, तस्य साधनं विवेकज्ञानम् इति सांख्यस्य परमं सिद्धान्तः (Chakrabarti, 1999)।[19]

पुरुषः चैतन्यस्वरूपः, नित्यः, निर्विकारः, अक्रियः, अगुणः, साक्षिभूतः, केवलः च। प्रकृतिः जडा, परिणामिनी, क्रियाशीला, त्रिगुणात्मिका, विकारिणी च। प्रकृतितः महान् (बुद्धिः) उत्पद्यते, महतः अहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि एकादश इन्द्रियाणि च, तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि च उत्पद्यन्ते। एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रकृतेः विकाराः। पुरुषः एकविंशतितमं स्वतन्त्रं तत्त्वम्। एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि सांख्यदर्शने निरूपितानि सन्ति।

2.2.4. योगदर्शनम् - पतञ्जलिमुनिप्रणीतं चित्तवृत्तिनिरोधसाधनं अष्टाङ्गयोगमार्गः समाधिप्राप्तिश्च

योगदर्शने पतञ्जलिः महर्षिः 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (योगसूत्रम् १.२)[20] इति योगस्य परिभाषां, लक्ष्यं, स्वरूपं च प्रदातुम्। चित्तस्य वृत्तीनां (प्रवृत्तीनां, तरङ्गाणां, परिणामानाम्) निरोधः (निवारणम्, स्थैर्यम्, शान्तिः) एव योगः। चित्तवृत्तीनां निरोधे सति द्रष्टुः स्वरूपे अवस्थानं भवति, तदा परमानन्दः, सच्चिदानन्दः, कैवल्यं च प्राप्यते। योगसूत्राणि १९५ सूत्राणि चतुर्षु पादेषु विभक्तानि सन्ति - समाधिपादः (५१ सूत्राणि, योगस्य लक्ष्यं समाधिः), साधनपादः (५५ सूत्राणि, योगसाधनानि अष्टाङ्गः), विभूतिपादः (५६ सूत्राणि, योगसिद्धयः), कैवल्यपादः (३४ सूत्राणि, परमं लक्ष्यं कैवल्यम्) च।

अष्टाङ्गयोगः - यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिः इति (योगसूत्रम् २.२९)।[21] यमः पञ्चविधः - सत्यम् (मनोवाक्कर्मणा सत्यं), अहिंसा (मनसा वाचा कर्मणा च हिंसायाः अभावः), अस्तेयम् (परद्रव्यस्य अग्रहणम्), ब्रह्मचर्यम् (इन्द्रियसंयमः), अपरिग्रहः (अनावश्यकसंग्रहस्य त्यागः) च। नियमः पञ्चविधः - शौचम् (बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः), सन्तोषः (यथालाभे सन्तुष्टिः), तपः (द्वन्द्वसहनम्), स्वाध्यायः (शास्त्राध्ययनम्), ईश्वरप्रणिधानम् (ईश्वरे समर्पणम्) च। आसनं स्थिरसुखम्, प्राणायामः श्वासप्रश्वासयोः नियमनम्, प्रत्याहारः इन्द्रियनिग्रहः, धारणा चित्तस्य एकाग्रता, ध्यानं निरन्तरचिन्तनप्रवाहः, समाधिः परमावस्था च।

2.2.5. मीमांसादर्शनम् - जैमिनिमुनिविरचितं वेदप्रामाण्यसिद्धान्तं धर्मजिज्ञासां कर्मकाण्डमीमांसां च

मीमांसादर्शने जैमिनिः मुनिः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (मीमांसासूत्रम् १.१.१)[22] इति वेदप्रामाण्यं, कर्मकाण्डस्य महत्त्वम्, यज्ञविधानस्य आवश्यकताम्, धर्मस्य स्वरूपं च प्रतिष्ठापयति। धर्मः वेदविहितः, यज्ञकर्मणा सिद्ध्यति, फलं स्वर्गः वा मोक्षः वा भवति इति मीमांसायाः मूलसिद्धान्तः। मीमांसा पूर्वमीमांसा इति उच्यते यतः वेदस्य पूर्वभागं (कर्मकाण्डं) विवेचयति।

मीमांसायां षट्प्रमाणानि स्वीकृतानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिश्च। अर्थापत्तिः - यदा किञ्चित् तथ्यं प्रत्यक्षेण ज्ञातम्, तस्य व्याख्यानार्थं अपरस्य तथ्यस्य अवश्यम्भाविता स्वीक्रियते, तदा

अर्थापत्तिप्रमाणम् भवति। अनुपलब्धिः - प्रत्यक्षसमर्थस्य विषयस्य अदर्शनं तस्य अभावस्य प्रमाणम् भवति। एते द्वे प्रमाणे मीमांसायाः विशिष्टे योगदाने स्तः।

2.2.6. वेदान्तदर्शनम् - बादरायणव्यासप्रणीतं ब्रह्मजिज्ञासां ब्रह्मविद्यां मोक्षमार्गं चेत्यादि

वेदान्तदर्शने बादरायणः व्यासः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्रह्मसूत्रम् १.१.१)[23] इति ब्रह्मविचारं, परमतत्त्वान्वेषणं, आत्मज्ञानस्य महत्त्वम्, मुक्तिमार्गं च प्रारभते। वेदान्तः उत्तरमीमांसा इति उच्यते यतः वेदस्य उत्तरभागं (ज्ञानकाण्डं, उपनिषदः) विवेचयति। ब्रह्म एव परमं तत्त्वम्, जगत् ब्रह्मणः विवर्तः वा परिणामः वा, जीवः ब्रह्म एव, मोक्षः ब्रह्मज्ञानेन प्राप्यते इति वेदान्तस्य मुख्याः सिद्धान्ताः।
शाङ्कराचार्यस्य (७८८-८२० ईस्वी) भाष्ये 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' इति अद्वैतसिद्धान्तः प्रतिपादितः। ब्रह्म एव सत्यम्, जगत् मिथ्या (व्यावहारिकसत्यम्), जीवः ब्रह्म एव न अन्यः। रामानुजाचार्यस्य (१०१७-११३७ ईस्वी) भाष्ये विशिष्टाद्वैतः - ब्रह्म सविशेषम्, चित्-अचित्-ईश्वरः त्रयः वास्तविकाः, जगत् सत्यम्। मध्वाचार्यस्य (१२३८-१३१७ ईस्वी) भाष्ये द्वैतः - ब्रह्म जीवः जगत् च पृथक् सत्यानि, भेदः नित्यः इति (Śaṅkara, 1965)।[24]

3.विश्लेषणम् – प्रमाणसिद्धान्तस्य वैज्ञानिकचिन्तनस्य भाषाशास्त्रस्य च गम्भीरं निरूपणम्

3.1 प्रमाणसिद्धान्तः - यथार्थज्ञानसाधनानां व्यवस्थितं वैज्ञानिकं निरूपणम्

भारतीयदर्शने प्रमाणं तत् साधनं यत् यथार्थज्ञानं, प्रामाणिकज्ञानं, अबाधितज्ञानं, अनधिगतज्ञानं च जनयति। तर्कसङ्ग्रहे अन्नम्भट्टः (१६०० ईस्वी) 'यथार्थानुभवः प्रमा तत्करणं प्रमाणम्'[25] इति सुस्पष्टां, सटीकां, व्यावहारिकां च परिभाषां प्रदातुम्। प्रमा यथार्थज्ञानम् (सत्यज्ञानम्, वस्तुस्वरूपानुरूपबोधः) अस्ति, प्रमाणं तस्य करणं (साधनम्, उपायः, हेतुः) अस्ति, प्रमातृ ज्ञाता (ज्ञानस्वामी, बोद्धा) अस्ति, प्रमेयं ज्ञेयं (विषयः, बोधनीयपदार्थः) च। एतत् चतुष्टयं (प्रमा-प्रमाण-प्रमातृ-प्रमेय) ज्ञानप्रक्रियायाः आवश्यकं, अनिवार्यं, मूलभूतं च घटकचतुष्टयम् अस्ति (Mohanty, 1992)।[26]
प्रमाणानां विविधता, बहुलता, विभिन्नदर्शनेषु भिन्नता च भारतीयदर्शनस्य महान् वैशिष्ट्यम्, गम्भीरता, बौद्धिकसमृद्धिः च अस्ति। न्याये चतुर्प्रमाणानि, मीमांसायां षट्प्रमाणानि, सांख्ये त्रीणि प्रमाणानि, बौद्धे द्वे प्रमाणे, जैने पञ्च प्रमाणानि, वेदान्ते षट्प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते। प्रत्यक्षं सर्वत्र मूलभूतप्रमाणरूपेण स्वीक्रितम्, किन्तु तस्य व्याख्या, विभागः, प्रकारः, लक्षणानि च विभिन्नेषु दर्शनेषु भिन्नानि वर्तन्ते (Phillips, 2012)।[27]

दर्शनम्	प्रमाणसंख्या	प्रमाणानि	विशिष्टता
न्यायः	४	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः	तर्कप्रधानम्
मीमांसा	६	उपर्युक्तानि + अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः	वेदप्रामाण्यम्
सांख्यः	३	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः	द्वैतवादः
बौद्धम्	२	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्	अनात्मवादः

3.2. वैज्ञानिकचिन्तनम् - गणितज्योतिषायुर्वेदेषु भारतीयानां क्रान्तिकारीणि योगदानानि

भारतीयज्ञानपद्धतौ वैज्ञानिकानुसन्धानस्य, गणितीयविचारस्य, खगोलवैज्ञानिकप्रगतेः, चिकित्साशास्त्रस्य च अत्यन्तं समृद्धः, विस्तीर्णः, गम्भीरः, क्रान्तिकारीश्च परम्परा वर्तते। गणितशास्त्रे आर्यभटः (४७६-५५० ईस्वी), ब्रह्मगुप्तः (५९८-६६८ ईस्वी), भास्कराचार्यः (१११४-११८५ ईस्वी), माधवाचार्यः (१३४०-१४२५ ईस्वी), नीलकण्ठसोमयाजी (१४४४-१५४५ ईस्वी) च (35 Plofker)महत्त्वपूर्णानि, क्रान्तिकारीणि, युगान्तकारीणि च योगदानानि दत्तवन्तः (Plofker, 2009)।[28]

4. व्याख्यानम् – भारतीयज्ञानपद्धतेः मूलभूतदृष्टीनां तात्त्विकविश्लेषणम्

4.1. समग्रज्ञानदृष्टिः - आध्यात्मिकव्यावहारिकज्ञानयोः अद्वितीयसमन्वयः

भारतीयज्ञानपद्धत्याः सर्वप्रमुखं, अद्वितीयं, महत्त्वपूर्णं च विशेषता समग्रदृष्टिः अस्ति। अत्र आध्यात्मिकज्ञानं व्यावहारिकज्ञानं च पृथक् न भवतः अपितु परस्परपूरकौ, परस्परसम्बद्धौ, एकीभूतौ, अविच्छिन्नौ च स्तः। आत्मा जगत् च भिन्नौ न दृश्येते अपितु परस्परसम्बद्धौ, एकरूपौ, अभेदौ च। ज्ञानं जीवनात् असम्बद्धं न भवति अपितु जीवनस्य सर्वेषु पक्षेषु, सर्वासु अवस्थासु, सर्वेषु कार्येषु च समन्वितम्, प्रयुक्तम्, उपयोगि च भवति।

वेदान्तदर्शने 'विज्ञानं आनन्दं ब्रह्म' (तैत्तिरीयोपनिषत् ३.६.१)[37] इत्युक्तिः एतत् महत्त्वपूर्णं, गम्भीरं, जीवनोपयोगि च तत्त्वं प्रतिपादयति। ज्ञानं आनन्दः च पृथक् न स्तः अपितु एकम् एव। यथार्थज्ञानं सदा आनन्दजनकं भवति, आनन्दः सदा ज्ञानपूर्णा भवति। ब्रह्म विज्ञानस्वरूपम् आनन्दस्वरूपम् च एकं तत्त्वम् अस्ति। एषा दृष्टिः भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलाधारः, प्रेरणास्रोतः, लक्ष्यबिन्दुः च अस्ति (Deutsch & van Buitenen, 1971)।[38]
ज्ञानस्य प्रयोजनं केवलं बौद्धिकज्ञानार्जनं न अपितु जीवनस्य सर्वाङ्गीणं विकासः, व्यक्तित्वस्य सम्पूर्णं निर्माणम्, समाजस्य कल्याणम्, मानवतायाः उन्नतिः च भवति। 'सा विद्या या विमुक्तये' इति प्रसिद्धा उक्तिः भारतीयज्ञानस्य परमं उद्देश्यं स्पष्टीकरोति। या विद्या मुक्तये नायति, बन्धमोचनं करोति, आत्मसाक्षात्कारं साधयति, सैव सत्या विद्या। अन्यथा केवलं अविद्या, अज्ञानम्, भ्रमः वा भवति (Halbfass, 1991)।[39]

4.2. अनुभवप्रमुखता - स्वसाक्षात्कारस्य प्रत्यक्षानुभवस्य च सर्वोच्चमहत्त्वम्

भारतीयज्ञानपद्धतौ प्रत्यक्षानुभवस्य, स्वसाक्षात्कारस्य, व्यावहारिकप्रयोगस्य च महत्त्वं सर्वोपरि, सर्वोच्चं, अतुलनीयं च स्वीक्रियते। केवलं शास्त्रीयज्ञानं, पुस्तकीयज्ञानं, परोपदेशः वा न पर्याप्तम् अपितु स्वानुभवः, प्रत्यक्षसाक्षात्कारः, स्वयं प्रतीतिः, व्यावहारिकप्रयोगः च अत्यावश्यकः, अनिवार्यः, परमप्रमाणम् च अस्ति। गुरुशिष्यपरम्परायां ज्ञानस्य प्रत्यक्षहस्तान्तरणं, अनुभवस्य साक्षात् हस्तान्तरणं, साधनायाः प्रत्यक्षशिक्षणम्, तत्त्वस्य साक्षात् प्रकटीकरणं च भवति (Bronkhorst, 2007)।[४०]
कठोपनिषदि 'नायम् आत्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन। यम् एव एषः वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' (कठोपनिषत् १.२.२३)[41] इति आत्मसाक्षात्कारे अनुभवस्य प्राधान्यं, स्वप्रयत्नस्य आवश्यकताम्, ईश्वरानुग्रहस्य महत्त्वं च प्रतिपाद्यते। आत्मा प्रवचनेन (व्याख्यानेन) न लभ्यः, मेधया (बुद्ध्या) न लभ्यः, बहुना श्रुतेन (पुस्तकपठनेन) न लभ्यः। केवलं यं आत्मा स्वयं वृणुते (चिनोति), तेन एव लभ्यः। अतः स्वयं प्रयत्नः, स्वयं साधनम्, स्वयं अनुभवः च आवश्यकः।
आर्यभटीये (४९९ ईस्वी) पृथिव्याः परिधिः परिधिः ३९,९६८ योजनेषु (kośa) निर्दिष्टः, यः वास्तविकमानात् (२४,९०१ मैल) केवलं ०.२% विचलितः। एषा परिशुद्धता, यथार्थता, वैज्ञानिकता च आधुनिकमापनसाधनानां सर्वथा अभावे अत्यन्तं आश्चर्यजनका, प्रशंसनीया, अद्भुता च अस्ति। आर्यभटः प्रतिपादितवान् यत् पृथिवी स्वकीये अक्षे भ्रमति, सूर्यः स्थिरः केन्द्रे विद्यते, ग्रहाः सूर्यं परिभ्रमन्ति च। एषा सूर्यकेन्द्रीयदृष्टिः (सूर्यकेन्द्रीय दृष्टि) कॉपर्निकसस्य (१५४३ ईस्वी) सिद्धान्तात् लगभग १००० वर्षेभ्यः पूर्वं भारतीयखगोलशास्त्रे प्रतिपादिता आसीत्। एतत् योगदानं विश्वविज्ञानस्य इतिहासे महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति।[29]
ब्रह्मगुप्तः (६२८ ईस्वी) ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते शून्यस्य गणितीयनियमान्, ऋणात्मकसंख्यानां गणितीयव्यवहारान्, बीजगणितस्य मूलतत्त्वानि च प्रथमवारं व्यवस्थितवान्। शून्यं स्वतन्त्रसंख्यारूपेण स्वीकृतम्, न केवलं अभावसूचकम्। शून्येन योगः, व्यवकलनम्, गुणनम्, भागश्च स्पष्टतया, वैज्ञानिकरूपेण, सुसंगतरूपेण च प्रतिपादितः। ऋणात्मकसंख्यानां गणनम्, ऋणधनयोः योगव्यवकलनम्, ऋणगुणनभागौ च विस्तारेण, सूत्रबद्धरूपेण, प्रयोगोपयोगिरूपेण च व्याख्याताः। एतत् योगदानं आधुनिकगणितस्य आधारशिला अस्ति।[30]
भास्कराचार्यः (११५० ईस्वी) सिद्धान्तशिरोमण्यां, लीलावत्यां, बीजगणिते च उच्चस्तरीयगणितस्य, त्रिकोणमितेः, बीजगणितस्य, ज्यामितेः च विस्तृतं, गम्भीरं, व्यावहारिकं च प्रतिपादनं कृतवान्। लीलावती गणितशिक्षणार्थं रचिता, तत्र अङ्कगणितम्, ज्यामितिः, क्षेत्रफलगणनम् इत्यादीनि विषयाणि सरलरूपेण, उदाहरणसहितं, व्यावहारिकप्रयोगोपयोगिरूपेण च प्रस्तुतानि सन्ति। बीजगणिते वर्गसमीकरणानि, घनसमीकरणानि, अनिर्धार्यसमीकरणानि च विस्तारेण निरूपितानि।[31]

4.3. भाषाविज्ञानं व्याकरणम् - पाणिनीयअष्टाध्याय्याः भारतीहरेः च अद्वितीयं योगदानम्

पाणिनीयम् अष्टाध्यायी भाषाविज्ञानस्य इतिहासे सर्वाधिकं वैज्ञानिकं, व्यवस्थितं, सूक्ष्मं, पूर्णं च व्याकरणम् अस्ति। अष्टाध्याय्यां लगभग ४००० सूत्रेषु संस्कृतभाषायाः सम्पूर्णं, विशदं, सटीकं च व्याकरणं संकलितम्। प्रत्याहारपद्धतिः (वर्णसंक्षेपः), धातुपाठः (धातूनां सूची), गणपाठः (शब्दसमूहाः), उणादिसूत्राणि (प्रत्ययविधयः) च अद्वितीयानि, क्रान्तिकारीणि, आधुनिकभाषाविज्ञानस्य प्रेरणाप्रदानि च योगदानानि सन्ति।[36]

पाणिनेः सूत्रशैली अत्यन्तं संक्षिप्ता, सटीका, वैज्ञानिका च अस्ति। प्रत्येकं सूत्रं कोडित-निर्देशः (encoded instruction) इव भवति। आधुनिककम्प्यूटरभाषासु यथा संक्षिप्ताः निर्देशाः भवन्ति, तथा एव पाणिनिसूत्राणि संक्षिप्तानि, स्पष्टानि, असंदिग्धानि च सन्ति। एतेन कारणेन आधुनिककाले कम्प्यूटरभाषाविज्ञाने, कृत्रिमबुद्धिः इति क्षेत्रे, प्राकृतिक भाषा संसाधन इति विषये च पाणिनीयव्याकरणस्य अत्यधिकं महत्त्वम् अस्ति।

5. तुलनात्मकविश्लेषणम् – पाश्चात्त्यभारतीयज्ञानपद्धत्योः सम्यक्तुलनं विशेषताविवेचनं च

5.1. पाश्चात्त्य-भारतीयज्ञानपद्धत्योः विस्तृता तुलना - साम्यवैषम्ययोः निरूपणम्

पाश्चात्त्यज्ञानपद्धतिः मुख्यतया वस्तुनिष्ठता, मापनीयता, प्रयोगपरीक्षणम्, प्रमाणीकरणम्, पुनरावृत्तिः च आधारं करोति। तत्र विषयी-विषययोः पार्थक्यं स्पष्टं, दृढं, अनिवार्यं च स्वीक्रियते। अवलोकनकर्ता निरीक्षितविषयात् पृथक् भवति, ज्ञाता ज्ञेयात् असम्बद्धः भवति। भारतीयपद्धतौ तु विषयी-विषययोः अभेदः, साक्षिभावः, अद्वैतदृष्टिः, एकत्वबोधः च अपि स्वीकार्यः, प्रशस्तः, परमः च सत्यः मन्यते (Rambachan, 2006)।[42]
पाश्चात्त्ये विज्ञाने विषयवस्तुः विश्लेषणीयः, विभाज्यः, मापनीयः च भवति। सम्पूर्णं विभज्य भागान् अध्येतुम्, पुनः भागान् संयोज्य सम्पूर्णं ज्ञातुम् इति पद्धतिः। भारतीयदृष्ट्या सम्पूर्णं विभज्य यदा अध्ययनं भवति तदा सम्पूर्णस्य स्वरूपं नष्यति। अतः सम्पूर्णं समग्ररूपेण द्रष्टुम् आवश्यकम्। भागाः सम्पूर्णस्य केवलं अंशाः, न तु सम्पूर्णस्य प्रतिनिधयः।

पक्षः	भारतीयपद्धतिः	पाश्चात्त्यपद्धतिः
ज्ञानस्य प्रयोजनम्	मोक्षः, जीवनविकासः, आत्मसाक्षात्कारः	वस्तुज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, भौतिकप्रगतिः
पद्धतिः	समग्रः, अनुभवप्रधानः, आध्यात्मिकः	विभागीयः, प्रयोगप्रधानः, वस्तुनिष्ठः
सत्यस्य स्वरूपम्	बहुस्तरीयम्, अनेकान्तः, अपौरुषेयम्	वस्तुनिष्ठम्, एकान्तः, मापनीयम्
प्रमाणानि	बहूनि (२-६), अनुभवप्रधानानि	प्रयोगप्रधानम्, मापनप्रधानम्
मूल्यानि	आध्यात्मिकतां समन्वयः, कर्तव्यनिष्ठा	तटस्थता, वस्तुनिष्ठता, प्रगतिः

उभयोः पद्धत्योः स्वकीयाः गुणाः, स्वकीयाः दोषाः, स्वकीयं महत्त्वं, स्वकीया उपयोगिता च सन्ति। पाश्चात्त्यपद्धतिः भौतिकविज्ञाने, प्रौद्योगिक्यां, वस्तुज्ञाने च अत्यन्तं समृद्धा, प्रगतिशीला, सफला च अस्ति। भारतीयपद्धतिः आध्यात्मिकज्ञाने, मानसिकशान्तौ, जीवनदर्शने, नीतिशास्त्रे च अत्यन्तं गम्भीरा, पूर्णा, उपयोगिनी च अस्ति। आधुनिककाले उभयोः समन्वयः, संगमः, एकीकरणम्, परस्परपूरकता च अत्यावश्यकः, हितकरः, कल्याणकारी च इति सर्वे विद्वांसः मन्यन्ते (Raghuramaraju, 2006; Krishna, 1991)।[43]

6. प्रभावाः आधुनिकयुगे भारतीयज्ञानपद्धतेः प्रासङ्गिकता उपयोगिता च

6.1. समकालीनप्रासङ्गिकता - विविधक्षेत्रेषु भारतीयज्ञानस्य व्यावहारिकोपयोगः

आधुनिकयुगे भारतीयज्ञानपद्धतेः प्रासङ्गिकता, उपयोगिता, आवश्यकता च बहुविधा, बहुक्षेत्रीया, महत्त्वपूर्णा च दृश्यते। ध्यानयोगस्य मनोविज्ञाने उपयोगः अत्यधिकः भवति। तनावनिवारणे (तनावनिवृत्तिः), मानसिकशान्तिप्राप्तौ, एकाग्रताविकासे, भावनात्मकसन्तुलने च योगध्यानस्य अद्भुताः लाभाः वैज्ञानिकरूपेण सिद्धाः सन्ति।[44]
आयुर्वेदस्य स्वास्थ्यविज्ञाने, रोगनिवारणे, प्राकृतिकचिकित्सायाम् च महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। त्रिदोषसिद्धान्तः (वातपित्तकफाः), पञ्चमहाभूततत्त्वम्, प्रकृतिविचारः, आहारविहारस्य महत्त्वम्, ऋतुचर्या, दिनचर्या च आयुर्वेदस्य मूलभूतानि तत्त्वानि आधुनिकस्वास्थ्यविज्ञाने महत्त्वपूर्णाः, उपयोगिनः, प्रासङ्गिकाः च सन्ति। गणितीयसिद्धान्तानां संगणकविज्ञाने प्रयोगः, शून्यस्य आविष्कारस्य महत्त्वम्, दाशमिकपद्धतेः वैश्विकस्वीकारः च भारतीयगणितस्य महानानि योगदानानि सन्ति।
पर्यावरणविज्ञाने भारतीयदर्शनस्य 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति तत्त्वं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं, प्रेरणाप्रदं, मार्गदर्शकं च भवति। सम्पूर्णं विश्वं एकं कुटुम्बम् इति दृष्टिः पर्यावरणसंरक्षणे, प्राकृतिकसन्तुलनरक्षणे, जैवविविधतासंरक्षणे, सततविकासे च अत्यावश्यका, मार्गदर्शिका, प्रेरणाप्रदा च अस्ति। प्रकृतिसंरक्षणे, सततविकासे, पारिस्थितिकीसन्तुलने, वन्यजीवसंरक्षणे च भारतीयचिन्तनं मार्गदर्शकं, प्रेरणाप्रदं, अनिवार्यं च भवितुं शक्नोति।[45]

6.2. शैक्षणिकसुधाराः - भारतीयज्ञानपद्धतेः आधुनिकशिक्षणे समावेशः

आधुनिकशिक्षापद्धत्यां भारतीयज्ञानपद्धतेः समावेशः, एकीकरणम्, प्रयोगः च अत्यावश्यकः, हितकरः, कल्याणकारी च अस्ति। केवलं तथ्यात्मकज्ञानं, सूचनासंचयः, परीक्षाकेन्द्रितशिक्षणम् वा न अपितु मूल्यशिक्षणम्, चरित्रनिर्माणम्, व्यक्तित्वविकासः, समग्रविकासः, कौशलविकासः च शिक्षायाः मुख्यं लक्ष्यं भवेत्। गुरुशिष्यपरम्परायाः आधुनिकस्वरूपं प्रत्यक्षमार्गदर्शने, व्यावहारिकशिक्षणे, अनुभवाधारितशिक्षणे, परियोजनाधारितशिक्षणे च दृश्यते (Scharfstein, 1998)।[46]

शिक्षणे न केवलं बौद्धिकविकासः अपितु शारीरिकविकासः, मानसिकविकासः, आध्यात्मिकविकासः, सामाजिकविकासः च समानरूपेण महत्त्वपूर्णः। पञ्चकोशविकासः - अन्नमयकोशः (शारीरिकविकासः), प्राणमयकोशः (प्राणशक्तिविकासः), मनोमयकोशः (मानसिकविकासः), विज्ञानमयकोशः (बौद्धिकविकासः), आनन्दमयकोशः (आध्यात्मिकविकासः) इति पञ्चविधविकासः शिक्षायाः परमं लक्ष्यं भवेत्। एवं समग्रविकासेन सम्पूर्णमनुष्यः, सुसंस्कृतव्यक्तिः, आदर्शनागरिकः च निर्मीयते।

7. उपसंहारः - भारतीयज्ञानपद्धतेः शाश्वतमहत्त्वं भावीदिशा च

भारतीयज्ञानपद्धतिः मानवसभ्यतायाः अमूल्यं, अद्वितीयं, चिरन्तनं, शाश्वतं च योगदानम् अस्ति। अस्य परम्परायाः गम्भीरता, व्यापकता, व्यावहारिकता, वैज्ञानिकता, आध्यात्मिकता, तार्किकता, अनुभवप्रधानता च आधुनिककाले अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकाः, उपयोगिनः, मार्गदर्शकाः, आवश्यकाः च सन्ति। वैदिककालादारभ्य सहस्राब्दीनां निरन्तरचिन्तनेन विकसितः अयं परम्परा ज्ञानमीमांसायाः, तत्त्वमीमांसायाः, तर्कशास्त्रस्य, वैज्ञानिकानुसन्धानस्य, आध्यात्मिकसाधनस्य च सर्वाङ्गीणं, पूर्णं, व्यवस्थितं च प्रणालीं प्रदातुम् समर्थः अस्ति।

षड्दर्शनानि, प्रमाणसिद्धान्तः, समग्रज्ञानदृष्टिः, अनुभवप्रमुखता, गुरुशिष्यपरम्परा, तर्कसम्मतत्वम्, प्रमाणबहुलता च भारतीयज्ञानस्य मूलभूतानि, अमूल्यानि, विशिष्टानि च विशेषताः सन्ति। एतानि लक्षणानि भारतीयज्ञानपरम्परां विश्वस्य अन्येभ्यः ज्ञानपरम्पराभ्यः पृथक् करोन्ति, विशिष्टां करोन्ति, महत्त्वपूर्णां करोन्ति च। पाश्चात्यज्ञानपद्धत्या सह भारतीयपद्धतेः सुसमन्वयः, सुसंगमः, परस्परपूरकता च वैश्विकज्ञानसमृद्धये, मानवकल्याणाय, विश्वशान्त्यै, सर्वेषां सुखाय च अत्यावश्यकः, हितकरः, कल्याणकारी च अस्ति (Sen, 2005)।[47]

अन्ते निष्कर्षरूपेण दृढतया, स्पष्टतया, निश्चयेन च वक्तुं शक्यते यत् भारतीयज्ञानपद्धतिः न केवलं अतीतस्य गौरवमयी धरोहरः, ऐतिहासिकसम्पदा वा अपितु वर्तमानस्य प्रेरणास्रोतः, मार्गदर्शिका, समाधानप्रदात्री च भविष्यस्य मार्गदर्शिका, आशास्रोतः, मानवतायाः उद्धारिका च अस्ति। 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' (बृहदारण्यकोपनिषत् १.३.२८)[48] इति वैदिकप्रार्थना। अज्ञानतमसात् ज्ञानज्योतिषे गमनं, अन्धकारात् प्रकाशं प्रति यात्रा, असत्यात् सत्यं प्रति प्रयाणम् इति मानवस्य शाश्वतः, अनन्तः, चिरन्तनः च यात्रा अस्ति। भारतीयज्ञानपद्धतिः एतस्मिन् यात्रायां दीपस्तम्भः, पथप्रदर्शकः, सहायकः, मार्गदर्शकः, प्रेरणास्रोतः च भवितुम् अर्हति।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. ऋग्वेदः। Ṛgveda Saṃhitā. Edited by Th. Aufrecht. 2 vols. Bonn: Adolph Marcus, 1877.
2. तैत्तिरीयोपनिषत्। Taittirīya Upaniṣad with Śāṅkarabhāṣya. Edited by Kashinath Shastri Agashe. Pune: Ānandāśrama Sanskrit Series, 1923.
3. छान्दोग्योपनिषत्। Chāndogya Upaniṣad with Śāṅkarabhāṣya. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 2009.
4. बृहदारण्यकोपनिषत्। Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with Śāṅkarabhāṣya. Delhi: Motilal Banarsidass, 1984.
5. ऐतरेयोपनिषत्। Aitareya Upaniṣad with Śāṅkarabhāṣya. Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan, 2010.
6. माण्डूक्योपनिषत्। Māṇḍūkya Upaniṣad with Gauḍapādakārikā and Śāṅkarabhāṣya. Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.
7. कठोपनिषत्। Kaṭha Upaniṣad with Śāṅkarabhāṣya. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 2012.
8. न्यायसूत्रम्। Nyāya Sūtra of Gautama with Vātsyāyana's Bhāṣya. Edited by Ganganatha Jha. Poona Oriental Series No. 58-59. Pune: Oriental Book Agency, 1939.

9. वैशेषिकसूत्रम्। Vaiśeṣika Sūtra of Kaṇāda with Praśastapāda's Padārthadharmasaṅgraha. Edited by Jitendra S. Jetly. Vadodara: Oriental Institute, 1991.
10. सांख्यकारिका। Sāṁkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa with Gauḍapāda's Bhāṣya. Edited by H.D. Sharma. Pune: Oriental Book Agency, 1933.
11. योगसूत्रम्। Yoga Sūtra of Patañjali with Vyāsa's Bhāṣya. Edited by Kashinath Shastri Agashe. Pune: Ānandāśrama Sanskrit Series, 1904.
12. मीमांसासूत्रम्। Mīmāṁsā Sūtra of Jaimini with Śabara's Bhāṣya. Edited by Mohan Lal Sandal. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 1980.
13. ब्रह्मसूत्रम्। Brahma Sūtra with Śāṅkarabhāṣya. Translated by Swami Gambhirananda. Kolkata: Advaita Ashrama, 1965.
14. तर्कसङ्ग्रहः। Tarkasaṅgraha of Annaṁbhaṭṭa with Dīpikā. Edited by Yashwant Vasudev Athalye. Bombay: Bombay Sanskrit and Prakrit Series, 1930.
15. चरकसंहिता। Caraka Saṁhitā. Edited and translated by P.V. Sharma. 4 vols. Varanasi: Chaukhamba Orientalia, 1981-1994.
16. सुश्रुतसंहिता। Suśruta Saṁhitā. Edited by Jadavji Trikamji Acharya. Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan, 2014.
17. अष्टाङ्गहृदयम्। Aṣṭāṅgahṛdaya of Vāgbhaṭa with Commentaries. Edited by Anna Moreswara Kunte. Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan, 2011.
18. अष्टाध्यायी। Aṣṭādhyāyī of Pāṇini. Edited by Sumitra M. Katre. Delhi: Motilal Banarsidass, 1989.
19. आर्यभटीयम्। Āryabhaṭīya of Āryabhaṭa. Edited and translated by K.S. Shukla and K.V. Sarma. New Delhi: Indian National Science Academy, 1976.
20. ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः। Brahmasphutasiddhānta of Brahmagupta. Edited by Ram Swarup Sharma. 4 vols. New Delhi: Indian Institute of Astronomical and Sanskrit Research, 1966.
21. लीलावती। Līlāvatī of Bhāskarācārya. Edited and translated by K.S. Patwardhan, S.A. Naimpally, and S.L. Singh. Delhi: Motilal Banarsidass, 2001.
22. सिद्धान्तशिरोमणिः। Siddhāntaśiromaṇi of Bhāskarācārya. Edited by Muralidhara Chaturveda. Varanasi: Sampurnanand Sanskrit Vishwavidyalaya, 1981.
23. Bronkhorst, Johannes. Greater Magadha: Studies in the Culture of Early India. Leiden: Brill, 2007.
24. Chakrabarti, Kisor Kumar. Classical Indian Philosophy of Mind: The Nyāya Dualist Tradition. Albany: State University of New York Press, 1999.
25. Dasgupta, Surendranath. A History of Indian Philosophy. 5 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1922-1955.
26. Deutsch, Eliot, and J. A. B. van Buitenen, eds. A Source Book of Advaita Vedanta. Honolulu: University of Hawaii Press, 1971.
27. Ganeri, Jonardon. The Lost Age of Reason: Philosophy in Early Modern India 1450-1700. Oxford: Oxford University Press, 2011.
28. Halbfass, Wilhelm. Tradition and Reflection: Explorations in Indian Thought. Albany: State University of New York Press, 1991.
29. Hiriyanna, Mysore. Outlines of Indian Philosophy. London: George Allen & Unwin, 1932.
30. Krishna, Daya. Indian Philosophy: A Counter Perspective. Delhi: Oxford University Press, 1991.
31. Matilal, Bimal Krishna. Perception: An Essay on Classical Indian Theories of Knowledge. Oxford: Clarendon Press, 1986.
32. Mohanty, Jitendranath. Reason and Tradition in Indian Thought: An Essay on the Nature of Indian Philosophical Thinking. Oxford: Clarendon Press, 1992.
33. Olivelle, Patrick, trans. The Early Upanishads: Annotated Text and Translation. New York: Oxford University Press, 1998.

34. Phillips, Stephen H. Epistemology in Classical India: The Knowledge Sources of the Nyāya School. New York: Routledge, 2012.
35. Plofker, Kim. Mathematics in India. Princeton: Princeton University Press, 2009.
36. Potter, Karl H., ed. Encyclopedia of Indian Philosophies. 28 vols. Delhi: Motilal Banarsidass, 1970-2014.
37. Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy. 2 vols. Oxford: Oxford University Press, 1923-1927.
38. Raghuramaraju, A. Debates in Indian Philosophy: Classical, Colonial, and Contemporary. New Delhi: Oxford University Press, 2006.
39. Rambachan, Anantanand. The Advaita Worldview: God, World, and Humanity. Albany: State University of New York Press, 2006.
40. Scharfstein, Ben-Ami. A Comparative History of World Philosophy: From the Upanishads to Kant. Albany: State University of New York Press, 1998.
41. Sen, Amartya. The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. London: Allen Lane, 2005.
42. Śaṅkara. Brahmasūtrabhāṣya. Translated by Swami Gambhirananda. Kolkata: Advaita Ashrama, 1965.
43. Wujastyk, Dominik. The Roots of Ayurveda: Selections from Sanskrit Medical Writings. 3rd ed. London: Penguin Books, 2003.